

РОЗВИТОК ПРИРОДНИЧОГО КРАЄЗНАВСТВА В СИСТЕМІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ (XIX СТОЛІТТЯ)

У статті розглядаються особливості розвитку природничого краєзнавства в системі вітчизняної шкільної освіти у XIX столітті; аналізуються погляди вітчизняних учених, теоретиків і практиків педагогічної галузі на сутність, зміст і місце краєзнавства в системі шкільної освіти.

В статье рассматриваются особенности развития природничого краєведения в системе отечественного школьного образования в XIX веке; Анализируются взгляды отечественных ученых, теоретиков и практиков педагогической отрасли на сущность, содержание и место краєведения в системе школьного образования.

In the article peculiarities of nature land in the system of social and school education in XIX sent are considered. In the article glances of native scientists, theorists and practicals, in pedagogic branch about essence, content and place of nature land in the system of school education are analyses.

Постановка проблеми. У контексті реформування вітчизняної системи освіти особливого значення набуває підвищення ефективності краєзнавства, як одного з важливих засобів створення культуротворчого середовища у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи. У процесі краєзнавчої діяльності відбувається формування знань, які відображають властивості навколишнього світу і є необхідною умовою для пізнавальної і практичної діяльності людини. Максимальна реалізація принципу особистісно-орієнтованого навчання, розширення можливостей патріотичного виховання учнів у процесі пізнання компонентів природи рідного краю зумовлюють необхідність оновлення змісту, методів, форм краєзнавства як складової природничої освіти, пошук нових концептуальних підходів до його організації, контролю та аналізу отриманих результатів з урахуванням вітчизняного педагогічного досвіду.

Щодо цього постає необхідність у конструктивно-критичному вивченні і врахуванні досвіду, накопиченого вітчизняним природничим краєзнавством, бо саме ця комплексна сфера інтегрованих знань формує уявлення про природу рідного краю як особливу цілісну систему, починаючи з початкових класів загальноосвітньої школи протягом періоду навчання. При цьому, з одного боку, закладається фундамент загального світосприймання дитини, а з другого – конкретизуються загальні поняття, сформовані в різних навчальних курсах

природничого циклу.

Аналіз актуальних досліджень. Окремі аспекти проблеми розвитку теорії і практики природничого краєзнавства в системі вітчизняної шкільної освіти висвітлюються у працях В. Бенедюк, А. Даринського, Л. Зеленської, В. Корнеєва, М. Костриці, М. Крачило, Є. Мешечко, В. Обозного, А. Сафіуліна, К. Строева та інших, що присвячені визначенню ролі і місця окремих видів краєзнавства в системі вітчизняної освіти, методичним рекомендаціям до його організації, питанням підвищення ефективності краєзнавчої роботи. Частковий аналіз означеної проблеми в педагогічній літературі не дозволяє повністю реалізувати теоретичний і практичний потенціал, закладений для розв'язання.

Мета статті – розглянути особливості розвитку природничого краєзнавства в системі вітчизняної шкільної освіти у ХІХ столітті, проаналізувати погляди вітчизняних учених, просвітителів, суспільних діячів на сутність, зміст і місце краєзнавства в системі шкільної освіти ХІХ століття.

Виклад основного матеріалу. На початку ХІХ століття під впливом соціально-економічних і культурних вимог країни почалася реформа в галузі освіти, яка торкнулася і якості викладання природних наук. У Статуті гімназій 1804 р., опублікованому в період шкільної реформи 1803 – 1804 рр. наголошувалося, що вчителю природничої історії необхідно використовувати у процесі викладання матеріали місцевої природи: «...збирати трави, різні роди земель, каменів, пояснювати їх властивості і відмітні ознаки..., бо малюнки й описи не можуть дати очевидного про те розуміння» [11, 35]. Ці рекомендації були однією із спроб подолання схоластичного навчання природничих наук, заснованого на заучуванні фактичного матеріалу, без аналізу і засвоєння істотних характеристик, розуміння причинно-наслідкових зв'язків об'єктів та явищ.

Необхідність пізнання своєї Батьківщини, виховання любові і пошани до вітчизняного були одними з важливих етичних постулатів просвітницької діяльності декабристів. У § 9 статуту «Союза благоденствия» («Зеленій книзі») було написано: «Союз усіма силами зневажає неуцтво й, обертаючи розум до корисних занять, особливо до пізнання Вітчизни, прагне встановити справжню освіту» [5, 14].

Незважаючи на деякі спроби вдосконалення навчального процесу у школах, зміст, організація і методи навчально-виховної роботи в них в основному залишалися тими самими. Школа не здійснювала підготовки учнів до трудової діяльності, не забезпечувала розуміння учнями практичної

значущості знань, що отримуються, не використовувала навчальний потенціал місцевого матеріалу у процесі викладання природничих дисциплін. У 1862 р. у журналі «Учитель» Н. Вессель писав: «Загальноосвітнє училище абсолютно неправильно носить цю назву й у жодному випадку не доставить учням справжньої загальної освіти, якщо в навчальний курс його не входить місцевий елемент» [2, 845].

Невідповідність рівня шкільної освіти рівню економічного і суспільного розвитку країни привела уряд до необхідності підготовки (1856 – 1864) і проведення шкільних реформ. Питання реформи загальноосвітньої середньої школи обговорювалися на педагогічних з'їздах і нарадах, зокрема на з'їздах природодослідників і вчителів природничих наук у Києві (1861 і 1862), в Одесі (1864 і 1865), у Харкові (1867), на нарадах директорів гімназій і професорів Київського навчального округу (1865) [6, 144].

Під час обговорення проектів реформи, які готував учений комітет Міністерства народної освіти, розгорнулася дискусія щодо визначення завдань і змісту освіти. Прихильники класичної освіти головним завданням навчання вважали розумовий розвиток учнів, основою якого називали мови і математику, ігноруючи навчальні дисципліни природничого циклу, визначаючи їх як накопичення фактичного матеріалу.

Прихильники реальної освіти відзначали, що міцне оволодіння реальними знаннями є необхідною передумовою розумового розвитку, і надавали особливого значення природно-науковим знанням у формуванні світогляду учнів, викорінюванні марновірств і псевдонаукових уявлень про навколишній світ. Прихильники реальної освіти зосереджували увагу на тому, що застосування у процесі організації засвоєння навчальних дисциплін природничого циклу наочного і практичного методів навчання забезпечує розуміння учнями практичної значущості знань, що отримуються і сприяє їх розумовому розвитку.

Більшість педагогів, які шукали шляхи реформування змісту, організації і методів навчання у школі, відносилися до прихильників єдиної загальноосвітньої школи, що виступали за різносторонню освіту і розумний підхід до побудови змісту освіти і співвідношення навчальних дисциплін гуманітарного і природничого циклів. Одним з них був К. Ушинський. Він відзначав, що роль будь-якої людини в суспільстві більш повноцінна, якщо вона проникла в сутність природних явищ. Основною ідеєю педагогічної системи

К. Ушинського була народність, яку він розумів як своєрідність кожного народу, озумовлену його історичним розвитком, соціальними і природними умовами життєдіяльності.

Глибиною й оригінальністю відрізняються педагогічні погляди вченого на вивчення рідного краю. У 1861 р. К. Ушинським була видана навчальна книга «Дитячий світ і Хрестоматія». Вона призначалася для класного читання на уроках рідної мови в початкових класах, була багатим і систематизованим матеріалом для бесід з учнями зі сфери рідної природи та історії. Основними відділами «Дитячого світу» були: «З природи», «З російської історії», «З географії», матеріал яких давав змогу послідовно формувати цикл елементарних природних та історичних знань.

Послідовно і доступно розкриваючи матеріал природознавства на прикладах об'єктів та явищ спостережуваних дітьми в оточуючій їх місцевості, К. Ушинський готував ґрунт для розуміння основних закономірностей органічного і неорганічного світу, взаємозв'язків і взаємоозумовленості його елементів.

Характерною особливістю «Дитячого світу» був не тільки докладний опис фенологічних змін природи, але й активне використання наочної бази уявлень і практичного досвіду дітей, сформованих у процесі спостережень сезонних змін природи рідного краю. Навчальні описи супроводжуються питаннями, що вимагають аналізу спостережуваних об'єктів та явищ, їх порівняння, виділення їх характерних ознак, установлення зв'язку між одержаною інформацією та уявленнями: «Птахів разом з весною з'являється множина. (Звідки вони повертаються до нас? Чому вони відлітають на зиму?)» [9, 25].

Ретельно ознайомившись під час своєї подорожі по Європі (Швейцарії, Німеччині, Франції, Бельгії, Італії) з напрацюваннями європейських педагогів з організації і вдосконалення процесу навчання у школах різних типів, К. Ушинський описує свою подорож у семи листах, які публікуються в «Журналі Міністерства народної освіти» у 1862 і 1863 рр., під загальною назвою «Педагогічна поїздка по Швейцарії». У цих публікаціях учений детально описує досвід німецьких педагогів з викладання курсу «отечествоведения», головними завданнями якого є «виховання сенсу місцевостей і форм» [8, 168], вивчення окремих предметів та явищ природи, спостереження за їх розвитком, їх аналіз і порівняння. Обґрунтовуючи необхідність уведення такого курсу до програми народних училищ, К. Ушинський відзначає, що «...цей курс уводить дітей у

науку; але не як у мертву купу книг, а як у живе пояснення світу, виконаного життям» [8, 172], сприяє формуванню у дітей багатства думок та яскравої конкретності образів дійсності.

У 1864 р. вийшло перше видання навчальної книги «Рідне слово. Книга для дітей. Рік перший і другий» К. Ушинського, основним завданням якої було завдання розумового та етичного розвитку учнів початкових класів на доступному і зрозумілому для них матеріалі життя природи і суспільства. У «Рідному слові. Книзі для тих, що вчать» – своєрідному педагогічному керівництві елементарним навчанням дитини у школі і вдома – К. Ушинський зазначає: «Усяка подія, презентована учню у відомому йому місці і з відтінками, які додають події певної пори року, глибоко вкорінюється в душі дитини» [10, 320]. Апелюючи до досвіду швейцарських шкіл, К. Ушинський підкреслює крайню «придатність і корисність» для всіх можливих шкіл і навіть домашнього навчання вивчення околиць рідної місцевості, яке називає «окрестнографией» [10, 318.]. Організаційно чітко розв'язуючи проблему корекції та систематизації уявлень про об'єкти і явища навколишнього світу, накопичені дитиною до школи, розвитку спостережливості, уміння помічати, аналізувати істотні ознаки природи рідного краю, учений тим самим сприяв формуванню інстинкту місцевості: «Цей інстинкт місцевості буває іноді сильною природженою здатністю, але найчастіше варто зміцнювати і розвивати і у всякому разі направляти як здібність надзвичайно корисну і в навчанні, і в практичному житті» [10, 319].

Розробку методики початкового навчання, основою якої було використання наочності, матеріалів власних спостережень і практичного досвіду дітей по пізнання своєї місцевості, продовжив послідовник ідей К. Ушинського, відомий педагог і методист М. Корф. В організованих М. Корфом школах серед навчальних предметів були такі, як природознавство, наочне навчання і світознавство, вивчення яких було природно пов'язано з уявленнями і враженнями дітей, одержаними від пізнання природи і суспільного життя свого краю.

Однією з найважливіших методичних рекомендацій педагога з організації початкового навчання було використання під час занять як наочність зібраних самостійно вчителями та учнями місцевих матеріалів. У створеному М. Корфом керівництві для діячів земських шкіл «Російська початкова школа» (1870) він наголошує: «Кожен учитель, який любить свою справу, не нехтуватиме жодним

випадком, для того, щоб поступово скласти колекцію каменів, рослин, металів, зубів, хутра та інших частин тварин, тканин і різних фабричних творів» [1, 191]. Відзначаючи особливу практичну значущість початкового навчання основ природничих знань, у передмові до своєї книги «Наш друг» М. Корф пише: «Ми зобов'язані розплющити селянину очі на весь навколишній його світ, створюючи таким чином ту основу, на якій згодом можуть бути затверджені ґрунтовні відомості із сільського господарства...» [3, 106].

Ідею поєднання у процесі навчання пізнання законів природи із сільськогосподарською працею пропагував відомий просвітитель і педагог ХІХ століття О. Духнович, який, ратуючи за організацію землеробських робіт не тільки як чинника пізнання, але й чинника становлення особистості, у своєму навчальному посібнику «Народна педагогія» (1857) обґрунтовує необхідність організації у школах пришкільної ділянки: «Для того таже потребно есть, чтобы повсюду к школе належала большая загорода (огород) или сад, в котором дети забавляти моглися и к науке правильного земледелия упражнялися» [4, 347]. Прихильник народності освіти О. Духнович виступав за навчання рідною мовою, виховання у дітей любові до рідного краю, розвиток відчуття патріотизму й самовідданості стосовно своєї Батьківщини.

Під впливом прогресивних ідей К. Ушинського і його послідовників були створені перші підручники предметів природного циклу, автори яких уважали за потрібне організувати вивчення природи на місцевому матеріалі. Яскравими прикладами реалізації принципу вивчати природу з «найближчого для них місця» є один з перших підручників географії Ф. Студітського (1840), «Тетрадь всеобщей географии» М. Тимаєва (1848), «Начальные основы географии» С. Барановського (1853), «Уроки географии» Д. Семенова (1860), «Элементарный курс географии за синтетическим методом» С. Нікітіна (1874 – 1875), «Элементарное обучение» М. Овчиннікова (1876) та інші.

Відомий послідовник ідей К. Ушинського Д. Семенов обґрунтовував необхідність уведення курсу «отечествоведения» як основи початкового курсу географії. Педагог відзначав, що починати вивчення географії необхідно саме з освоєння місцевих умов життя учнів, знання про які вони одержують не з книг, а в результаті власних спостережень. Ці педагогічні рекомендації по суті були першим обґрунтуванням краєзнавчого принципу викладання географії у школі.

На думку вченого, вивчення природи, історії, населення рідного краю є основою не тільки для створення цілісної системи знань, але й дійовим

способом формування духовності, національної самосвідомості учнів. Д. Семенов наголошував, що саме місцеві умови життя народу є фундаментом формування і розвитку характерних рис нації.

Д. Семеновим у загальних ознаках були розроблені програми з «отчизноведения» та «отечествоведения», які могли бути видозмінені залежно від особливостей краю. Відповідно до програми курс «отчизноведения» припускав початкове дворічне вивчення рідного краю, перший рік якого припускав накопичення в доступній для дітей формі фактів та уявлень про природу, населення, господарство своєї місцевості у процесі спостереження і практичної діяльності. Другий рік освоєння курсу припускав вивчення і синтез цих фактів, виявлення відносин між ними, узагальнення уявлень в єдиний образ рідного краю, що відображає його сутнісні характеристики.

Логічним продовженням «отчизноведения» Д. Семенов убачав вивчення «отечествоведения», яке було розраховано на два роки навчання у 3–4-х класах гімназій. Програма курсу припускала вивчення географічних, фізико-біологічних, антропогеографічних і культурно-історичних особливостей місцевості, що дозволяло забезпечити розуміння основних взаємозв'язків між людиною і природою, природних процесів і чинників, які зумовили специфіку історичного розвитку людини в певній місцевості.

Реформаторські ідеї педагогів того часу були зумовлені необхідністю докорінно змінити стан викладання природничих дисциплін у школі, яке в середній школі переважно було подано зазубрюванням різнорідних, не пов'язаних між собою відомостей, без пояснення сутнісних характеристик компонентів природи, показу їх практичної значущості. Часто у школах природні дисципліни викладали не географи, біологи, фізики, а вчителі інших спеціальностей. Так, до 80-х років XIX століття в університетах не існувало кафедр географії, які могли б здійснювати підготовку вчителів географії для нижчих і середніх шкіл. Кафедри географії були відкриті в університетах країни тільки у 1885 р., у короткий термін вони виконали велику роботу з організації університетського викладання географії.

Університетська географічна школа кінця XIX – початку XX століття, яскравими представниками якої є Д. Анучин, А. Краснов, П. Кротов, Е. Петрі та інші, визначаючи завдання географії та методики її викладання, виступала проти механічного заучування набору географічних даних, на пов'язаних між собою і тим самим позбавлених сенсу і значення. Подібний схоластичний тип

викладання, що не припускає активізації розумової діяльності учнів, використання наочності і спостережень, на думку Д. Анучина, не міг сприяти загальному розвитку учнів, формуванню у них необхідної суми знань, що само по собі є серйозною перешкодою для отримання загальної освіти: «Якщо учень не отримує належного уявлення про зв'язок між різними географічними явищами і про їх взаємні відносини і залежність, то обтяження пам'яті призводить тільки до її стомлення, до незадоволеності, до втрати інтересу, до нездатності сприймати істотне і відокремлювати його від другорядного, та й те, що засвоєно пам'яттю, не знаходячи підтримки в уяві і висновку, забувається і втрачається без жодної користі для цілей освіти» [7, 38].

Висновки. Ретроспективний аналіз засвідчує, що на початку XIX століття в результаті соціально-економічних перетворень у країні були проведені реформи в галузі народної освіти, що передбачали підвищення ефективності викладання природних наук, шляхом використання у процесі навчання матеріалів місцевої природи. Проте реформи цього часу практично не вплинули на схоластичний тип навчання у школах.

Наприкінці XIX століття під впливом реформаторських ідей прогресивних педагогів того часу на противагу схоластичному типу викладання у процесі вивчення природних дисциплін у школі активізується використання наочності і безпосередніх спостережень за природними об'єктами та явищами своєї місцевості з метою пояснення характеристик компонентів природи, показу їх практичного значення.

Багато вчених, філософів, просвітителів, громадських діячів вели активну педагогічну роботу з удосконалення навчального процесу у школі. Особливого значення в розвитку природничого краєзнавства набувають педагогічні ідеї К. Ушинського, М. Корфа, О. Духновича, Д. Семенова, які розкривали значущість матеріалу про природу навколишньої місцевості для розуміння основних закономірностей і взаємозв'язків елементів органічного і неорганічного світу, практичного використання в повсякденному житті, обґрунтовували необхідність створення образу рідного краю як сукупності істотних характеристик, що зумовлюють формування і розвиток характерних рис нації.

Великий внесок у розвиток природничого краєзнавства зробили університети, які активно займалися пропагандою природничих знань, важливим елементом яких було вивчення «найближчого місця», здійснювали підготовку педагогів, які надалі заклали основи теоретичного і практичного краєзнавства.

Перспективними напрямками дослідження означеної проблеми вважаємо аналіз діяльності і внеску громадських організацій і періодичних видань у розвиток природничого краєзнавства в системі шкільної освіти кінця XIX – початку XX століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология педагогической мысли Украинской ССР / [сост. Н. П. Калиниченко]. – М. : Педагогика, 1988. – 640 с.
2. Вессель Н. Местный элемент в обучении / Н. Вессель // Учитель. – 1862. – С. 815–867.
3. Егоров С. Ф. Выдающийся русский педагог второй половины XIX века / С. Ф. Егоров // Советская педагогика. – 1984. – № 8. – С. 102–108.
4. Машталер О. В. Педагогічна і освітня діяльність О. В. Духновича / Машталер О. В. – К. : Наукова думка, 1966. – 437 с.
5. Паначин Ф. Г. Учительство и революционное движение в России (XIX – начало XX в.) : историко-педагогические очерки / Паначин Ф. Г. – М. : Педагогика, 1986. – 216 с.
6. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) : нариси / [М. Д. Ярмаченко, Н. П. Калениченко, С. У. Гончаренко та ін.]. – К. : Рад. шк., 1991. – 384 с.
7. Строев К. Ф. Методические взгляды Д. Н. Анучина и его деятельность в школьной географии / К. Ф. Строев // География в школе. – 1950. – № 1. – С. 35 – 39.
8. Ушинский К. Д. Собраний сочинений : [в 11 т.] / [ред. А. М. Еголин, Е. Н. Медынский, В. Я. Струминский]. – М. – Л. : Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1948. – Т. 3: Педагогические статьи 1862–1870. – 1948. – 691 с.
9. Ушинский К. Д. Собраний сочинений : [в 11 т.] / [ред. А. М. Еголин, Е. Н. Медынский, В. Я. Струминский]. – М. – Л. : Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1948. – Т. 4 : Детский мир и Хрестоматия. – 1948. – 679 с.
10. Ушинский К. Д. Собраний сочинений : [в 11 т.] / [ред. А. М. Еголин, Е. Н. Медынский, В. Я. Струминский]. – М. – Л. : Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1948. – Т. 6 : Родное слово. Книга для детей. Родное слово. Книга для учащихся. – 1949. – 447 с.
11. Яхонтов А. А. Краеведение и школа / А. А. Яхонтов // Вопросы краеведения : сб. докл., сделанных на Всерос. конф. научн. общ-ва по изучению мест. края в Москве в дек. 1921 года / [под ред. В. В. Богданова]. – Нижполиграф, 1923. – С. 35–43.

УДК 37.018.1 (430)

Г.І. Чирікова

Слов'янський державний
педагогічний університет

РОЛЬ ОСОБИСТІСНИХ РЕСУРСІВ РОДИНИ У СУЧАСНОМУ СІМЕЙНОМУ ВИХОВАННІ В НІМЕЧЧИНІ

У статті визначено, яку роль відіграють особистісні ресурси родини, а саме бабусі й дідусі, у сучасному сімейному вихованні в Німеччині.

В статтє определено, какою роль играют личностные ресурсы семьи, а именно бабушки и дедушки, в современном семейном воспитании в Германии.

The article deals with the role of the personal resources of the family, namely grandparents, in the modern family education in Germany.